

УДК 792(477.54)092«1941/1943»

Ю. Ю. Полякова
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

МУЗИЧНО-ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ ХАРКОВА ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Стаття присвячена дослідженню музичного й театрального життя Харкова періоду німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.). На основі архівних матеріалів, спогадів сучасників та статей, надрукованих на шпальтах газети «Нова Україна», подається характеристика діяльності окремих закладів мистецтва (оперного й драматичного театрів, театру ляльок, Харківської консерваторії, Українського народного хору та ін.). Автор доходить висновків, що робота мистецьких колективів Харкова була більшою мірою спрямована на задоволення потреб німецьких офіцерів, хоча актори та музиканти й намагалися сприяти розвитку національної свідомості й духовності різних верств населення міста.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, окупація, культурне життя, театр, музика, архівні матеріали, документи, спогади.

Статья посвящена исследованию музыкальной и театральной жизни Харькова периода немецко-фашистской оккупации (1941–1943 гг.). На основе архивных материалов, воспоминаний современников и статей, напечатанных на страницах газеты «Нова Украина», дается характеристика деятельности отдельных учреждений искусства (оперного и драматического театров, театра кукол, Харьковской консерватории, Украинского народного хора и др.). Автор приходит к выводу, что работа художественных коллективов Харькова была в большей степени направлена на удовлетворение потребностей немецких офицеров, хотя актеры и музыканты пытались способствовать развитию национального самосознания и духовности различных слоев населения.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, оккупация, культурная жизнь, театр, музыка, архивные материалы, документы, воспоминания.

The article deals with studying of musical and theatrical life in Kharkiv during the period of the Nazi occupation of the city (1941–1943). Based on archive documents, memoirs of contemporaries, and the articles of the Nova Ukraina newspaper, it presents a detailed description of particular artistic institutions: Opera theatre, Drama theatre, Theatre of marionettes, the Kharkiv Conservatory, the Ukrainian Folk Choir etc. The author comes to conclusion that the artists of the city mainly tried to meet the demands of German officers, though some actors and musicians made certain attempts at developing national consciousness and national spirit of the city's varied population.

Keywords: Great Patriotic War, occupation, cultural life, theatre, music, archive materials, documents, memoirs.

Культурне, зокрема музично-театральне, життя Харкова є невід'ємною складовою існування певної частини жителів Харкова під час німецько-фашистської окупації. Але діяльність культурно-мистецьких закладів (музеїв, бібліотек, театрів, музичних колективів) досі недостатньо вивчена істориками та мистецтвознавцями. Однією з об'єктивних причин цього було те, що за радянських часів документи цього періоду (зокрема, газета «Нова Україна») були майже недоступні широкому загалу дослідників, а спогади безпосередніх учасників культурного процесу (емігрантів А. Любченка, Й. Гірняка, Ю. Шевельова) публікувалися тільки на Заході. Але й за останні 20 років ситуація змінилася мало. Найбільш ґрунтовними та авторитетними залишаються праці відомого

театрознавця В. Гайдабури [9, 10], який спирався у своїх дослідженнях на архівні матеріали та неопубліковані спогади сучасників, зокрема харківського актора В. Шостенка [10, с. 59–61].

© Полякова Ю. Ю., 2013

Книга А. В. Скоробогатова «Харків у часи німецької окупації» [32] торкається мистецьких подій, що відбувалися у Харкові, лише у зв'язку з діяльністю «Просвіти», яка вважала своїм головним завданням «згуртування українського населення міста на національній основі, пробудження у нього національної свідомості» [32, с. 195] та стояла на чолі багатьох культурних заходів, зокрема святкових вечорів на честь річниць Т. Шевченка, І. Франка, С. Петлюри, національних й релігійних свят, у яких брали участь усі музичні та театральні колективи міста. Діяльність «Просвіти» та інших закладів висвітлюється також у книзі Р. Рибальченка «Харківська культурна еміграція 1942–1943 років» [28]. Ця праця є першою спробою дати загальну характеристику культурного життя міста під час окупації. Але, на жаль, вона містить суттєві помилки. Так, наприклад, у розділі «Театр у Харкові під час окупації» [28, с. 29–31] автор плутає діяльність оперного й драматичного театрів.

Останнім часом з друку вийшли дві збірки документів, які розкривають життя Харкова під окупаційного періоду. Збірка «Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали» [40] містить архівні документи, уривки зі спогадів свідків (як представників місцевого населення, так і німців) та досліджень істориків й краєзнавців, які розповідають про життя та діяльність мешканців Харківської області в роки війни. На жаль, короткі відомості про театральне життя ми знаходимо тільки в щоденнику А. Любченка [40, с. 65], який нещодавно увійшов також до збірки творів письменника [23]. Збірка «Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны» [12] містить документи особистого походження (спогади, щоденники, стенограми бесід, листи), які належали людям, що перебували в Харкові під час війни, але свідчення щодо діяльності театрів і музичних колективів під час окупації можна знайти тільки в щоденникових записах ученого-економіста М. А. Усика [12, с. 31], які у 2010 р. були опубліковані його сином [38], та в спогадах харків'янки Л. Р. Алксніс [12, с. 471].

Таким чином, ми бачимо, що відомості про діяльність театрів та інших закладів мистецтва під окупаційного Харкова мають уривчастий й несистематизований характер. Тому мета даної статті – відтворення цілісної картини музично-театрального життя міста періоду окупації на основі аналізу матеріалів Державного архіву Харківської області (далі – ДАХО) та спогадів сучасників.

Матеріали, які зберігаються у ДАХО, почасти проливають світло на події мистецького життя міста. Це – справи, пов'язані з діяльністю відділу освіти Харківської міської управи, якому підпорядковувалися всі заклади культури міста (бібліотеки, музеї, театри). Характеристику цих документів подано зокрема у навчально-методичному посібнику В. В. Жигла «Архівні джерела з історії німецько-фашистської окупації Харківщини: (за матеріалами Державного архіву Харківської області)» [14]. Автор вказує, що справи фонду Харківської міської управи (Ф. Р2982) містять як канцелярські (листування між чиновниками і громадянами, накази, звіти, розпорядження, заяви, прохання, анкети), так і статистичні (реєстраційні професійні списки громадян, списки культурних закладів) матеріали. Об'єкт нашого аналізу – справи відділу народної освіти, на який покладалася вся культурна та пропагандистська діяльність під окупаційного уряду Харкова [44, оп. 2, спр. 27 ; оп. 4, спр. 224; оп. 4, спр. 226; оп. 4, спр. 227; оп. 3, спр. 84].

Коли у жовтні 1941 р. фашисти зайняли Харків, більшість театрів та інших закладів культури й мистецтва були евакуйовані: Харківський драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка опинився в Середній Азії, Харківський оперний театр під час Великої Вітчизняної війни працював у Читі, а згодом був переведений до Іркутська (разом з Київським театром опери та балету). Але з міста виїхали не всі працівники мистецтва (хтось залишився через обставини, що склалися, хтось – свідомо чекаючи на нову владу). Діячі мистецтва та культури, які залишилися у Харкові й так чи інакше співпрацювали з окупаційною владою, отримували продуктивний пайок. Відомості про них надходили до відділу освіти [44, оп 2, спр. 27]. Згідно з ними в місті залишалися співробітники таких закладів, як ляльковий театр [44, оп 2, спр. 27, арк. 1], ансамбль українських народних

інструментів [44, оп 2, спр. 27, арк. 2], український хор, керував яким відомий композитор і фольклорист В. Ступницький. У переліку особового складу Українського ансамблю народних інструментів були відомості про вік, спеціальність, адреси, наявність утриманців у сім'ях членів ансамблю [44, оп 2, спр. 27, арк. 41зв.–42]. Наприклад, ми дізнаємося, що серед музикантів був син репресованого письменника Гната Хоткевича Богдан, 1925 р. народження, на той час – учень середньої школи.

Як саме працювали мистецькі колективи міста, дозволяють простежити анонси, рецензії та інші матеріали, що друкувалися на шпальтах газети «Нова Україна», яка виходила в Харкові у 1941–1943 рр. і підшивки якої зберігаються в ДАХО.

Першим театром, який розпочав свою діяльність в окупованому Харкові, був оперний. Анонс сповіщав, що Харківський оперний театр, розташований на Римарській, 21, влаштовує для широкого глядача на різдвяні свята концерт, у складі якого будуть виконані «Вечерниці» Ніщинського й відбудуться сольні виступи співаків (К. Морозової, Б. Гмирі, Г. Рожка та ін.) та артистів балету (Герман, Гасенко, Гривцова, Павлова, Троїцького та ін.) [2]. Режисери театру – Є. Сагайдачний, М. Чемезов, диригенти – Ф. Рябінін, Г. Михайленко, балетмейстер – В. Константинов. Євдоким Сагайдачний, відомий український актор і режисер, 1930 р. був заарештований по звинуваченню у розповсюдженні заборонених Радянською владою українських п'єс, у тому числі творів М. Старицького. Сагайдачного було засуджено на три роки [26]. Відбувши строк, він, скоріше за все, на початку війни повернувся до Харкова.

Відкриттю оперного сезону передувала стаття директора та художнього керівника театру, співака Віктора Ходського, наскрізь проникнута антисемітизмом. Лише в передостанньому абзаці автор торкається творчих планів майбутнього сезону. До репертуару мали увійти опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» і «Тарас Бульба», М. Лисенка, «Євген Онегін» П. Чайковського, «Кармен» Ж. Бізе. Серед опер вказуються чомусь також драматичні твори – «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого та «Назар Стодоля» Т. Шевченка (можливо, йшлося про оголошену в різдвяному анонсі музичну картину «Вечорниці» П. Ніщинського, написану до драми Т. Шевченка) [41]. Наприкінці грудня з'явилася рецензія на виставу «Кармен», підписана криптонімом *-ий* [18]. Вистава для німецьких військових відбулася 25 грудня 1941 р. На думку автора, це був насамперед «іспит української сценічної культури перед тими знавцями західної сценічної культури, що сьогодні є на українській землі, як вояки німецьких збройних сил» [18]. Це пояснює нам, чому театр відкрився саме оперою Бізе – вона була знайома гіпотетичному глядачу, крім того, входила до поточного репертуару довоєнного Харківського оперного театру, тому могла бути поставлена за три тижні. Диригував оперою Вільгельм Адамс з Кельну. Ролі виконували: Віра Габринович (Кармен), Катерина Морозова (Мікаела), Антоніна Пігарьова (Фраскіта), Антоніна Каменська (Мерседес), Григорій Рожок (Хозе), Д. Авдієнко (Ескаміліо), Віктор Ходський (Цуніга). Режисером був Микола Чемезов. Рецензент вважає, що всі виконавці «збирали заслужене признание», і вистава мала велике культурне й громадсько-політичне значення [18]. У подальший репертуар оперного театру входили «Вечорниці» П. Ніщинського, симфонічні концерти, де виконувалися твори П. Чайковського (3-тя і 4-та симфонії, симфонічна поема «Франческа да Ріміні») [3], опери «Кармен» Ж. Бізе та «Паяци» Р. Леонкавалло, балет «Лебедине озеро» П. Чайковського. У замітці від 17 лютого автор вказує, що опера обслуговує переважно німецькі збройні сили, а для цивільного населення даються окремі ранкові вистави в неділю та святкові дні (це було пов'язано зокрема з комендантською годиною, яка починалася о 20-ій). Готувалися до постановки балет «Арлекініада» Р. Дріго та оперета Й. Штрауса «Циганський барон», в якій мали взяти участь актори колишньої музичної комедії Волков, Лойко, Жученко [36]. У квітні 1942 року відбула прем'єра опери П. Чайковського «Винова краля», причому диригував військовий капелмейстер Брінкопф. Провідні партії співали: К. Морозова (Ліза), Савін (Герман), Горохов (Слецький), Б. Гмиря (Томський), Пешкова (Графиня). Рецензент писав: «Артистка п. Пешкова в ролі графині справила сильне враження драматичною грою, особливо в сцені смерті. На висоті були виконавці інших ролей та хор, що дуже сприяло загальному успіхові вистави» [31]. У липні 1942 р. оперний

театр почав готувати оперу П. Чайковського «Черевички» (режисер М. Чемезов) [33]. Упродовж літа 1942 р. йшли балети «Корсар» А. Адана, «Арлекінада» Р. Дріго, опери «Винова краля» П. Чайковського, «Кармен» Ж. Бізе, «Травіата» Д. Верді, оперети «Дзвони Корневіля» Р. Планкетта, «Циганський барон» Й. Штрауса. Підкреслено схвальний тон рецензій дещо контрастує зі спогадами Ю. Шевельова (Шереха), який писав: «В поодиноких випадках писав я на такі теми, як культура мови (258), або про місцеві культурні події, яких було, зрештою, дуже мало. Такого типу було «Високе завдання» (181) або «Замість рецензії» (259). Ця остання заслуговує на трохи довшу згадку. Було це про виставу «Тоски» в приміщенні харківської опери. Кажу – в приміщенні, бо звичайну харківську оперу вивезли, і ця «Тоска», здається, єдина за час німецької окупації оперна вистава, була напіваматорська» [42, с. 357].

Ю. Шевельов несхвально згадує також вистави драматичного театру та діяльність його директора В. Кривенка: «Був він, здається, з галичан і дуже енергійний і спритний ділок. Дістати від німців дозвіл на вистави, перевірити приміщення, щоб упевнитися, що там не закладено міни, зібрати таку-сяку, хоч невелику трупу (де, здається, єдиною професійною акторкою була його [Кривенка] дружина Бранка, зоря не першої величини. З досвідченіших акторів у Харкові була ще Ніна Горленко, але не пригадую її в театрі Кривенка-Кривуцького), а далі треба було знайти репертуар. Советські п'єси не йшли в рахубу, українські патріотичні не були можливі, треба було знаходити речі нейтральні, більш-менш безідейні, суто розвагові. <...> Крім ідеологічних міркувань, важили ще практичні – вистави мусіли бути з небагатьма акторами і в простих декораціях, тих, що їх можна було знайти в приміщенні театру з минулих діб. Усе таки на безриб'ї й рак риба, і було приємно побачити «Рожеве павутиння» в випадкових декораціях і костюмах (що Бог послав) і майже без режисерської руки [42, с. 388–389].

Щодо персонального складу трупи драматичного театру, то справа № 224 фонду Ф. Р2982 включає, серед іншого, «Список працівників Харківського українського національного драматичного театру (ім. Шевченка)» [44, Оп. 4, спр. 224, арк. 53–61], який налічує 192 особи. Про цей список пише у своїх спогадах актор «Березія» Йосип Гірняк, який був репресований, повернувся з заслання та опинився в Харкові у перші місяці війни. Саме йому Миська управа доручила реєстрацію всіх театральних діячів, які залишилися в Харкові [11, с. 466]. Гірняк згадував: «Списки зареєстрованих акторів, співаків, музикантів, танцюристів збільшувалися, а праці ніякої не передбачалося» [11, с. 467]. З цього списку ми дізнаємося, що в місті залишилися актори драматичного театру К. Бранка, В. Варецька, О. Добровольська, Н. Горленко, Л. Єфременко, Є. Єщенко, К. Золотарьова, М. Троянда-Загоріна, актори О. Арбо, А. Гарник, Й. Гірняк, М. Малігрант, В. Савенко, М. Тагаєв, О. Свистунов, М. Терещенко, Ф. Федорович та ін. Художнім керівником був А. Гарник, режисерами – М. Тагаєв, М. Каблуков, А. Кіктев, художником – Н. Барова, балетмейстерами – Г. Підлісний та Є. Тихомирова [10, с. 311]. Йосип Гірняк описує важкі умови життя і праці акторів: «В приміщенні колишнього «Березоля» зберігся весь технічний персонал. Вся електрична апаратура, водопроводи та ogrівальне обладнання були знищені. В такому стані відступаюча адміністрація залишила всі театри і клуби Харкова» [11, с. 466]. Гірняк згадує про власну спробу організувати музично-балетну трупу для обслуговування німецьких військових частин в районі Чугуєва, бо «зареєстровані співробітники театрів пухли з голоду» [11, с. 468].

Перші відомості про діяльність Українського драматичного театру ми знаходимо в газеті «Нова Україна» за 7 грудня 1941 р.: це анонс, який свідчить про те, що драматичний театр розпочав роботу і готує до різдвяних свят вистави «Маруся Богуславка» та «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» за п'єсами М. Старицького [1]. Але зі спогадів актора В'ячеслава Шостенка, опублікованих у книзі В. Гайдабури «Театр між Гітлером і Сталіним» [10, с. 59–60], ми дізнаємося, що в 1941 р. вистав не було: «Театр готував до постановки «Ой, не ходи, Грицю...», «Сватання на Гончарівці». Актори голодували. Разів зо два давали пайок – по кілограму конини. Невдовзі в театрі залишили кількох акторів, а решту (і мене в тому числі), звільнили. Місяця через два театр закрили – голод був страшний» [10, с. 59].

Тому не дивно, що вистави розпочалися лише в березні 1942 р. До речі, прізвища Гірняка й Добровольської не згадуються в жодній рецензії на шпальтах «Нової України». Р. Рибальченко вважає, що «актори вимушені були пристосовуватись до нових смаків і нових мистецьких вимог. Йосип Гірняк – актор, який завжди стояв на сторожі ідеалів великого театрального мистецтва, отож такої перспективи не хотів, тому не брав ніякої участі у театральних справах окупованого Харкова» [28, с. 34]. Насправді актор, який до того, щоб вижити, грав у табірному театрі, не мав змоги думати про ідеали. Просто ще до початку роботи драматичного театру він разом з дружиною одержав перепустку до Кременчука й поїхав з Харкова.

До роковин від дня народження Тараса Шевченка 15 березня 1942 р. була поставлена п'єса «Назар Стодоля». Рецензій на цю виставу не знайдено. Але відгук на неї зберігся в щоденнику вченого-економіста М. Усика (запис від 15 березня 1942 р.): «Был в театре на «Назаре Стодоле». До конца не досидел – холодно. Смотрел «Вечорници» Нещинського. Хорошо пели. А на душе – дрянь. На фронте льется кровь, а тут играют» [38, с. 10].

Відкриття театру було висвітлено в замітці без підпису «Культурна подія» [22]. Тут було викладено найближчий репертуар театру: крім творів українських класиків («Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Сорочинський ярмарок», «Маруся Богуславка», «Ніч під Івана Купала» М. Старицького, «Степовий гість» Б. Грінченка, «Казка старого млина» та «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка, «Іван Мазепа» та «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської, «Гандзя» І. Карпенка-Карого, «Катерина» М. Аркаса за поемою Т. Шевченка, «Чорноморці» М. Лисенка за п'єсою Я. Кухаренка) актори й режисери прагнули виставляти п'єси Ф. Шіллера, Г. Гауптмана, В. Шекспіра, Ж.-Б. Мольєра, К. Гольдоні. Другою прем'єрою театру став «Сорочинський ярмарок» М. Старицького. Рецензія на виставу написана цілком професійно й, можливо, належить перу письменника Анатолія Гака. Рецензент вказує на головні труднощі, з якими зіткнувся при постановці режисер М. Тагаєв. По-перше – відсутність зіграного ансамблю, бо до трупи увійшли актори театру музичної комедії, дитячого театру, пересувних театрів. На думку рецензента, найкраще впоралися зі своїми ролями актор Павлусенко (Панько), актриса Л. Коваленко (Хотина), актор М. Малегрант (Черевик), щирі оплески супроводжували виступи танцюристів та хору [34]. У квітні 1942 року глядачі побачили такі вистави, як «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка, «Сорочинський ярмарок» М. Старицького [4]. Про виставу «Маруся Богуславка» згадує у своєму «Щоденнику» письменник Аркадій Любченко (запис від 25 травня 1942 р.): «Вистава «Марусі Богуславки» в колишньому театрі «Березіль». Безпорадність, безкультурність, найгірше провінційне аматорство. Якщо не вернуться згодом наші театри ім. Шевченка («Березіль») та ім. Франка з большевії, – театральна культура наша на декілька років геть занепаде» [23, с. 161]. Але серед пересічного глядача мала успіх як «Маруся Богуславка», так і наступна вистава – «Сватання на Гончарівці» (режисер Артем Гарник). Критик, який сховався за криптонімом Б. (ймовірно, Юрій Бойко-Блохін), писав: «... Декому з виконавців вдалося створити майже завершені художні образи. Особливо вдало виконує роль Стецька актор Свистунов... В ній дуже легко припуститися вульгаризації, яка знищить образ, перетворить усю гру на суцільну кльовнаду. Актор щасливо unikнув цього, бо зумів по-справжньому заглибитися в роль, давши продумане й своєрідне трактування їй» [30]. Більш серйозним випробуванням була вистава «Суєта» за п'єсою І. Карпенка-Карого. Той же рецензент вказує, що цінність п'єси – «у глибоко змальованих характерах, у яскраво відображеному побуті» [35]. Ці характери вдало передали актори М. Тагаєв (Макар Барильченко), Л. Єфременко (Василина), Л. Семілетов (Михайло), К. Бранка (Наташа), А. Гарник (Іван) [35]. Маючи у своєму складі досить значний відсоток співаків з театру музкомедії, театр наважився ставити навіть такі твори, як опера М. Аркаса «Катерина» за поемою Т. Шевченка (режисер М. Каблуков). 12 липня 1942 р. глядачі побачили легку «комедію ситуацій» – «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова (постановка головного режисера А. Гарника). Валерій Гайдабура вважає, що на сцені окупаційного періоду ця вистава ставала «прикладом «перелицювання» ідеї, нового зондування глибини змістовності п'єси та її потаємних мотивів» [9, с. 119]. Якщо Я. Мамонтов застерігав проти «рожевого павутиння» міщанства, яке оплутує людину, то для жителів

окупованого міста це поняття, на думку В. Гайдабури, мало сприйматися «як загальнолюдське – почуття любові, жаги, бажання сімейного щастя та побутового затишку» [9, с. 120]. Але на сцені виходило інакше, бо після перегляду цієї вистави рецензент відзначав: «Однак треба застерегти акторів від небезпеки шаржування. В окремих інтонаціях Горленко (Тетяна) та Федоровича (Гудимуха) це шаржування відчувалося. Тут є небезпека догоджати смакам мало вибагливого глядача і занедбання своєї акторської культури» [29].

У липні театр, «віддавши належне українській класичній драматургічній спадщині», мав ставити комедії «Слуга двох панів» К. Гольдони та «Собака на сні» Лопе де Вега [33], йшли оперети «Гаряча кров» Й. Штрауса, водевіль «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» Д. Дмитренка і навіть балет «Чудесний сон» на музику Ф. Шопена, Е. Гріга, Я. Сібеліуса та Л. Деліба у постановці Є. Тихомирової [24]. У серпні були поставлені оперети «Циганська любов» та «Весела вдова» Ф. Легара – в репертуарі все більше перевага віддавалася «легкому жанру» [13]. Тоді ж директор театру В. Кривенко виступив з великою статтею, де підбив підсумки роботи театру за 4 місяці й окреслив головні завдання театру у наступному сезоні. Театр, орієнтуючись на німецького глядача, збирався ставити західну класику – Ф. Шіллера, Лопе де Вега, Ж.-Б. Мольєра, Ф. Легара. Але до репертуару повинні були увійти й історичні п'єси українських драматургів, які прославляли велике минуле України, – «Тарас Бульба» та «Богдан Хмельницький» М. Старицького, «Іван Мазепа» й «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської, і заборонена п'єса «Мина Мазайло» репресованого драматурга М. Куліша [21].

Реалізувати ці плани вдалося лише частково. Ані історичні п'єси, ані драми Куліша так і не з'явилися на кону театру. Замість них восени була поставлена комедія М. Старицького «За двома зайцями». Роль Голохвостого грав А. Гарник, причому краще упорався з завданням у двох останніх діях, передавши «спритність завзятого джигуна, бабія, ласуна, що в горіліці топить свій неспокій» [15]. У листопаді до репертуару увійшла сатирична комедія «Великий секрет» забороненого радянською владою В. Винниченка. Автор рецензії характеризує п'єсу як влучну сатиру «на стару, трухляву систему морального й суспільного життя старої поверсальської Європи». З виконавців увагу дописувача привернув Федір Федорович «своєю старанно опрацьованою, не позбавленою творчого хисту грою в ролі Лепеті» [7]. У грудні глядачі побачили оперети «Фраскіта» Ф. Легара та «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського [5], балети «Коломбіна» О. Рябова й «Снігова королева» (балетмейстер Г. Підлісний) [10, с. 311].

Крім вистав, в театрі відбувалися урочисті концерти, присвячені національним святкам та видатним, з точки зору Міської управи і «Просвіти», подіям. Так, 24 жовтня 1942 р. в театрі відбувся концерт, присвячений роковинам «освобождения г. Харькова от евреев и большевиков», до програми якого входили твори німецьких (Моцарта, Шуберта, Бетховена) та українських композиторів (уривки з опери Лисенка «Тарас Бульба»), українських народних пісень і танків [44, оп. 4, спр. 226, арк. 32–33].

Початок 1943 р. було відзначено статтею О. Пари, в якій він підводив культурні підсумки року: «В день пам'яті геніального Шевченка відродився наш драматичний театр. «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок», «Маруся Богуславка», «Сватання на Гончарівці», «Катерина», «Суєта», «Запорожець за Дунаєм» та низка інших творів української драматичної оперової класики, поруч з п'єсами західноєвропейських митців, не сходять з кону харківських театрів, чаруючи харків'ян і німецьких вояків» [25]. Як вказує В. Гайдабура, 27 січня відбулася прем'єра драми Ф. Шіллера «Підступність і любов» [10, с. 311]. Можливо, це була остання прем'єра українського театру періоду окупації.

Окрема сторінка театрального літопису підкупаційного Харкова – спроба створення театру ляльок. Його історія зібрана в окрему справу, яка мала назву «Матеріали об організації націоналістического кукольного театра: докладные записки, сметы и заявления о приеме на работу» [44, лп. 4, спр. 227]. До справи увійшли доповідні записки [44, оп. 4, спр. 227, арк. 19–20], штатний розпис [44, оп. 4, спр. 227, арк. 15–15 зв.], кошторис [44, оп. 4, спр. 227, арк. 8], репертуар, який складався з таких п'єс, як «Пугало горіхове», «Запорожець за Дунаєм», «Маленький Мук», «Лис Микита» [44, оп. 4, спр. 227, арк. 7зв.], автобіографії акторів [44, оп. 4, спр. 227, арк. 27–

38 зв.]. До трупи входили: керівник театру В. Білорусова, М. Каблуков, Марія Шумська, Є. Толмачов, Н. Лонгінова [44, оп. 4, спр. 227, арк. 7 зв.], В. Досенко, А. Стефанович, Є. Крикунова, М. Ковальчук, Є. Черняхівська [44, оп. 4, спр. 227, арк. 23]. У грудні 1942 р. була зроблена спроба відкрити театр ляльок у приміщенні 13-ої школи на вулиці Римарській, 11 [8]. 25 грудня відбулася прем'єра вистави «Івасик-Телесик». Газета «Нова Україна» писала, що найближчим часом театр мав показати малим глядачам казку І. Франка «Лис Микита». Поки йшло обладнання сцени у приміщенні театру (йому було надано колишній Будинок вчителя у Сердюковському провулку, 4 (вулиця Скрипника), театр мав працювати по загальноосвітніх та музичних школах, дитбудинках. Потім театр матиме два відділи – стаціонарний та пересувний. У репертуарі мали бути й вистави для дорослих, такі як «Кум-мирошник» у переробці для театру ляльок. Але театр так і не отримав власного приміщення, і після першого визволення Харкова у лютому 1943 р., скоріше за все, припинив існування.

Музично-театральне життя міста не обмежувалося діяльністю двох театрів. Крім них, у Харкові працювали й інші заклади, відомості про які можна знайти серед документів відділу освіти Харківської міської управи. Так, у грудні 1941 р. почало працювати створене на базі колишньої філармонії Концертно-естрадне бюро під керівництвом Ю. Д. Ткаченка, навколо якого гуртувалися естрадні актори, музичні колективи. Газета «Нова Україна» писала, що до творчого складу входили співачка Т. Сілакова, кларнетист Орлов, домрист Козаков, актори розмовного жанру Квітко та Брідько, акробатичні дуети Лебединський-Абрамов, Авдицькі-Карнавалови, ілюзіоніст Антонов, ансамбль бандуристів під керівництвом Глушка, вокальний квартет, ансамбль оперети та мініатюри, фортепіанне тріо, ансамбль циганської пісні й танцю (керівник Солдатенко) [43]. Вони мали обслуговувати не тільки Харківщину, але й Полтавщину та Сумщину. Готувалися до відкриття театр естради (Катеринославська, 18) та концертна зала філармонії (Сумська, 10). Ансамбль циганської пісні й танцю, який до війни працював у ресторані готелю «Інтернаціонал», під керівництвом Н. Солдатенка, з успіхом виступав перед німецькими військовими частинами [44, оп. 3, спр. 84, арк. 18–20]. Невідомо, як склалася доля учасників цього ансамблю, бо цигани, як і євреї, були приречені німцями на знищення.

У 1942 р. був поданий проект створення театру «Вар'єте» у приміщенні Концертного бюро. У виставах цього театру мали брати участь артисти Концертного бюро та театрів міста [44, оп. 4, спр. 224, арк. 14–14 зв.]. Провідне місце в репертуарі повинні були зайняти українські пісні, танці й інсценізовані твори українських письменників (Панаса Мирного, І. Нечужа-Левицького, О. Олеся, Б. Грінченка та ін.). Наскільки відомо, ці плани так і не здійснилися, але під час окупації у Харкові працював так званий «театр малих форм» у складі 16 чоловік. Театр мініатюр працював у 1942 р. у так званому Будинку культури 8-го району на вул. Петінській, 77 – таку назву при німцях мав БК «Металіст». В архіві збереглася програма одного з концертів театру [44, оп. 4, спр. 224, арк. 23–24]. До першого відділення увійшли уривки з творів Т. Шевченка «Холодний яр», «Назар Стодоля» й «Гайдамаки», народні пісні та танці у супроводі бандури, друге відділення складалось з традиційних номерів театрів мініатюр початку ХХ ст. (фарс Сабурова «Метелики», характерні танці, романси, гумористичні сценки, пантоміма). З цієї програмки ми дізнаємося, що художнім керівником театру був Є. І. Брейтігам, директором – В. М. Савенко [44, оп. 4, спр. 224, арк. 24 зв.]. До постійного складу театру входили актори Є. І. Брейтігам, Д. Г. Гейнерике, О. М. Зверев, М. І. Константинов, П. Є. Куницин, О. М. Онуфрієнко, В. М. Савенко, Ф. І. Сергєєв, бандурист І. А. Коронний, актриси М. І. Борисенко, Л. І. Брейтігам, В. Г. Власовська, І. П. Грайворонська, Н. І. Квітко, співачка Н. І. Трифонова, піаністка Н. Г. Лонгінова [44, оп. 4, спр. 224, арк. 23–24].

Музичне життя міста було пов'язане також з Харківською консерваторією, яка відновила свою діяльність у грудні 1941 р. на Бурсацькому узвозі, у приміщеннях Бібліотечного інституту [44, оп. 4, спр. 227, арк. 34]. Зі списку професорсько-викладацького складу консерваторії ми дізнаємося, що директором консерваторії був призначений Володимир Комаренко [44, оп. 4, спр. 224, арк. 26–26 зв.]. «Нова Україна» повідомляла, що працюють інструментальна кафедра (керівник проф. М. Полевський), вокальна (професор П. Голубев), історично-теоретична (професор М. Тіц) та диригентська (професор В. Комаренко) [27]. Програму діяльності

Консерваторії було викладено у сповненій антисемітських випадів статті професора Консерваторії, композитора В. Костенка, який був начальником відділу мистецтв Міської управи і, по суті, керував усім мистецьким життям міста. У статті Костенко писав про необхідність створення симфонічного й духового оркестрів з суто українських національних кадрів, про їх підготовку в оновленій консерваторії, очищеної від радянського та єврейського впливу [20]. У консерваторії відбувалися урочисті концерти з приводу різних дат (22 березня 1942 р. – присвячений ювілеєві композитора М. Лисенка, 19 квітня – на честь дня народження А. Гітлера, 10 травня – на честь ювілея композитора К. Стеценка). Програми складалися з творів німецьких та українських композиторів, участь в них брали як відомі виконавці (співак Б. Гмиря, піаніст М. Полевський, скрипаль Б. Чумаченко), так і талановиті студенти – піаністи М. Єщенко та В. Сечкін, керівник хору Конопльова, співачки Глущенко, Журба, Гур'єва. Студенти, попри навчання у консерваторії, працювали в театрах [39]. Цикл камерних концертів консерваторії було розпочато у липні: на першому з них звучали твори Бетховена та фортепіанний концерт Р. Шумана у виконанні Л. Тимошенка (віолончель), Г. Грубера (альт), М. Полевського (фортепіано) та Б. Чумаченка (скрипка), «Місячна соната» Бетховена у виконанні В. Д. Петрова, струнний квартет № 4 Бетховена [17]. А в липні-серпні 1942 р. пройшли звітні концерти студентів консерваторії (музикознавців Петрова й І. Дубініна, співачок Т. Барбітової, Гур'євої, скрипаля Слободяникова, хормейстера Є. Конопльової, піаністок Кефелі, З. Полевської та ін.) [19].

Важливе місце у пропаганді українського мистецтва належало оркестру народних інструментів під керівництвом В. Комаренка. Оркестр, що складався з 36 співаків та музикантів, які виконували українські народні пісні та твори українських композиторів (наприклад, інтермецо з «Української симфонії» М. Калачевського, уривки з опер «Наталка Полтавка» М. Лисенка та «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського) [37].

Помітну роль у музичному житті відігравав також Український хор під керівництвом В. П. Ступницького. У складі хору було 24 артисти [44, оп. 4, спр. 224, арк. 63–64]. В архівних справах наводяться програми його концертів. Так, у концерті, що відбувся 20 грудня 1942 р., у першому відділенні звучали хорові та інструментальні уривки з творів класиків (Д. Россіні, К. Вебера, М. Мусоргського, Р. Шумана, Ж. Бізе), а в другому – солоспіви (твори українських композиторів М. Лисенка, Я. Степового, В. Ступницького), у третьому – українські народні пісні [44, оп. 4, спр. 224, арк. 34–35]. У статті письменника О. Варави, присвяченій вшануванню дня народження Т. Шевченка, схвально згадується виступ у Будинку національної культури хору під керівництвом Ступницького [6].

15 лютого 1943 р. Харків було вперше звільнено від окупантів. На цілий місяць, до 12 березня 1943 р., коли німці вдруге увійшли до міста, вистави у театрах було припинено, театральні трупи евакуйовані з міста. Було переведено до Полтави й газету «Нова Україна», тому діяльність театрів і музичних колективів в останні місяці окупації простежити не вдалося.

23 серпня 1943 р. радянські війська знов, вже остаточно, увійшли до Харкова. Перед цим німці поспіхом евакуювали свої установи. В. Костенко згадує: «Разом з ними були вивезені з Харкова театральні трупи. Всі творчі сили від'їжджали добровільно, бо розуміли, що за роботу в театрі під німецьким керівництвом їм не вибачать» [10, с. 60]. Таким чином, деякі діячі мистецтва (наприклад, Ніна Горленко) опинилися в еміграції. Дехто з тих, хто залишився, зазнав репресій і навіть ув'язнення. Так, 1950 р. композитор В. Костенко був звинувачений у співпраці з німецькою владою й засуджений до 25 років таборів (1956 р. його звільнили за амністією) [16].

Характеризуючи діяльність театрів періоду окупації, В. Гайдабура писав: «Еволюція театру в окупації має маргінальний характер: мистецтво існує між двома тоталітарними системами, на зрубі їх політичного та військового герцю. У будь-якому разі на нього чекає: уявна перемога фашизму скинула б його з рахунку як тимчасову поступку обставинам. Щодо більшовиків, то з їхньою перемогою театрові «під німцями» було відмовлено в праві на місце в історії» [9, с. 207]. Але аналіз репертуару та рецензій на вистави харківських театрів доводить, що на відміну від Західної України, де діяльність театральних колективів була позначена ідеями націєтворення й розбудови самостійної держави і мала гучний антирадянський пафос, музично-театральне життя

в підкупаційному Харкові було спрямоване насамперед на задоволення смаків німецьких солдатів та офіцерів, бо знесилене населення здебільшого не мало ні фізичної змоги, ні духовної потреби відвідувати вистави. Якщо спочатку в керівників театральних колективів і виникало бажання ставити п'єси національно-патріотичного характеру з української класики й твори, заборонені більшовиками, то наприкінці існування драматичний театр мав цілком розважальний характер. Не можна не відзначити, що актори, співаки та музиканти, поставлені у скрутні матеріальні й політичні умови, намагалися не тільки вижити, але й триматися певного професійного рівня. Їхні долі, які в багатьох склалися трагічно, та творчість потребують подальшого вивчення театрознавцями й музикознавцями.

Література

1. [Анонс] // Нова Україна. – 1941. – 7 груд.
2. [Анонс] // Нова Україна. – 1941. – 13–14 груд.
3. [Анонс] // Нова Україна. – 1942. – 11 січ.
4. [Анонс] // Нова Україна. – 1942. – 9 квіт.
5. Білосвіт О. «Запорожець за Дунаєм» / О. Білосвіт // Нова Україна. – 1942. – 22 груд.
6. Варавва О. Вшанування пам'яті Шевченка в Харкові / О. Варавва // Нова Україна. – 1942. – 11 берез.
7. «Великий секрет» // Нова Україна. – 1942. – 17 лист. – Підпис: Д. Л.
8. Відкриття лялькового театру // Нова Україна. – 1942. – 23 груд. – Підпис : К.
9. Гайдабура В. Театр, захований в архівах : Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944) : Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі / В. Гайдабура. – К. : Мистецтво, 1998. – 224 с.
10. Гайдабура В. Театр між Гітлером і Сталіним : Україна, 1941–1944. Долі митців / В. Гайдабура. – К. : Факт, 2004. – 320 с.
11. Гірняк Й. Спомини / Йосип Гірняк. – Нью-Йорк : Сучасність, 1982. – 473 с.
12. Город и война : Харьков в годы Великой Отечественной войны / [сост. С. М. Куделко, С. И. Посохов, Е. В. Дьякова]. – СПб. : Алетейя, 2012. – 568 с.
13. Горошко Л. Нова прем'єра в Харківському театрі ім. Шевченка / Л. Горошко // Нова Україна. – 1942. – 23 серп.
14. Жигло В. В. Архівні джерела з історії німецько-фашистської окупації Харківщини : (за матеріалами Державного архіву Харківської області) / В. В. Жигло. – Х., 2006. – 48 с.
15. «За двома зайцями» // Нова Україна. – 1942. – 24 жовт. – Ю. Б.
16. Изваріна О. М. Валентин Костенко: ім'я, відроджене часом (за матеріалами особистого архіву композитора) [Електронний ресурс] / О. М. Изваріна. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Kis/2012_1/27.pdf. – Назва з екрану.
17. Камерний концерт // Нова Україна. – 1942. – 9 лип. – Підпис: В. К-ко.
18. «Кармен» у Харкові // Нова Україна. – 1941. – 28 груд. – Підпис: -кий.
19. Костенко В. Звітні концерти консерваторії ім. Лисенка / В. Костенко // Нова Україна. – 1942. – 4 серп.
20. Костенко В. Українська музична культура / В. Костенко // Нова Україна. – 1941. – 24 груд.
21. Кривенко В. Театр ім. Шевченка перед новими завданнями / В. Кривенко // Нова Україна. – 1942. – 6 серп.
22. Культурна подія // Нова Україна. – 1942. – 15 берез.
23. Любченко А. Вертеп : повість. Оповідання. Щоденник / Аркадій Любченко. – Х. : Основа, 2005. – 464 с.
24. Нові прем'єри в театрі ім. Шевченка // Нова Україна – 1942. – 1 серп. – Підпис: Б.
25. Пара О. З новим культурним роком / О. Пара // Нова Україна. – 1943. – 1 січ.
26. Покарана самовідданість : Євдоким Сагайдачний? [Електронний ресурс] / вступ. ст. і підгот. док. до друку І. В. Шуйського. – Режим доступу: <http://korolenko.kharkov.com/kray/КЕВ/Sagajdachny.html>. – Назва з екрану.
27. Працює Харківська консерваторія // Нова Україна. – 1941. – 11 грудня. – Підпис: І. П.
28. Рибальченко Р. Харківська культурна еміграція 1942–1943 років : (нариси) / Р. Рибальченко. – Х. : Курсор, 2005. – 197 с.
29. «Рожеве павутиння» в театрі ім. Шевченка // Нова Україна. – 1942. – 23 лип. – Підпис: Б.
30. «Сватання на Гончарівці» // Нова Україна. – 1942. – 7 черв. – Підпис: Б.
31. Світляк О. «Винова краля» на нашій сцені / О. Світляк // Нова Україна. – 1942. – 9 квіт.

32. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Х. : Прапор, 2004. – 368 с.
33. Сокіл В. По театрах / В. Сокіл // Нова Україна. – 1942. – 7 лип.
34. «Сорочинський ярмарок» // Нова Україна. – 1942. – 23 квіт. – Підпис: А. Г.
35. «Суєта» // Нова Україна. – 1942. – 26 черв. – Підпис: Б.
36. У Харківській національній опері // Нова Україна. – 1942. – 17 лют. – Підпис: І. П.
37. Українська оркестра народних інструментів // Нова Україна. – 1942. – 19 лют.
38. Уськ М. А. День за днем. Харьков: 20.11.41–23.02.43 / М. А. Уськ. – Симферополь, 2010. – 71 с.
39. Харківська консерваторія ім. Лисенка // Нова Україна. – 1942. – 24 трав. – Підпис: П. Г.
40. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни : документи і матеріали / уклад. О. В. Дьякова. – Х. : Сага, 2011. – 384 с.
41. Ходський В. Українська опера вчора і сьогодні / В. Ходський // Нова Україна. – 1941. – 17 груд.
42. Шерех Ю. Я – мене – мені... (і довкруги) : Спогади. 1. В Україні / Ю. Шерех. – Х. : Фоліо, 2012. – 475 с.
43. Широкий Ю. У Концертно-естрадному бюро / Ю. Широкий // Нова Україна. – 1941. – 28 груд.
44. Державний архів Харківської області. ФР. 2982. Харківська міська управа.